ROSSIYA IMPERIYASI DAVRIDA (1865–1917) YER–SUV MUNOSABATLARI HAQIDA AYRIM MULOHAZALAR

Mirzayeva Nazira Djumanovna
Guliston davlat universiteti "Tarix" kafedrasi dotsenti
Zayniyev Ozod
Guliston davlat universiteti 1-bosqich magistranti
(e-mail:)

Annotatsiya: Mazkur ishda yer-suv munosabatlarining tarixiy rivojlanishi qadimgi davrlardan boshlab mustaqillik davrigacha tahlil qilinadi. Unda yerga egalik shakllarining evolyutsiyasi, sug'orish tizimlarining shakllanishi va rivoji, shuningdek, turli tarixiy davrlarda yer va suv resurslarini boshqarish siyosati yoritilgan. Ayniqsa, Chor Rossiyasi va sovet davrida olib borilgan yer-suv siyosati hamda uning ijtimoiy-iqtisodiy va ekologik oqibatlari keng ko'rib chiqilgan. Mustaqillik davrida amalga oshirilgan yer islohotlari, yangi mulkchilik shakllari va suv resurslarini boshqarishdagi zamonaviy yondashuvlar tahlil etilgan. Shuningdek, Orol dengizi muammosi va ekologik barqarorlik masalalariga alohida e'tibor qaratilgan.

Kalit so'zlar :yer munosabatlari, suv resurslari, sug'orish tizimi, yer islohotlari, kollektivlashtirish, fermer xo'jaliklari, ekologik muammolar, Orol dengizi, agrar siyosat, suv boshqaruvi

English Abstract: This paper analyzes the historical development of land and water relations from ancient times to the period of independence. It examines the evolution of land ownership forms, the formation and development of irrigation systems, and the policies of land and water management in different historical periods. Special attention is given to the land and water policies during the Tsarist Russian and Soviet periods, as well as their socio-economic and environmental consequences. The study also highlights land reforms, new forms of ownership, and modern approaches to water resource management in the independence period.

Furthermore, particular emphasis is placed on the Aral Sea crisis and issues of ecological sustainability.

Keywords :land relations, water resources, irrigation system, land reforms, collectivization, farming system, environmental issues, Aral Sea, agrarian policy, water management

Kirish

Qadimgi jamiyatlarda yerga egalik shakllari insoniyat taraqqiyotining eng muhim omillaridan biri bo‘lib, u jamiyatning iqtisodiy, ijtimoiy va siyosiy tuzilishini belgilab bergan. Dastlabki ibtidoiy jamiyatlarda yer umumiy mulk hisoblangan va u alohida shaxslarga emas, balki urug‘ yoki qabila ixtiyorida bo‘lgan. Odamlar yerga egalik qilishdan ko‘ra undan birgalikda foydalanishga katta ahamiyat berganlar. Bu davrda ovchilik, terimchilik va keyinchalik dehqonchilikning ilk shakllari rivojlanib, yer asosiy tirikchilik manbaiga aylangan. Vaqt o‘tishi bilan insonlar o‘troq hayot tarziga o‘ta boshlagan va bu jarayon yerga nisbatan munosabatlarning o‘zgarishiga olib kelgan. Endilikda yer ma’lum hududlarda yashovchi guruhlar tomonidan nazorat qilina boshlagan.

Qadimgi Sharq davlatlarida, xususan, Mesopotamiya, Misr va Markaziy Osiyo hududlarida yerga egalikning turli shakllari vujudga kelgan. Bu hududlarda davlat yerning asosiy egasi hisoblangan va dehqonlar undan foydalanish huquqiga ega bo‘lganlar. Masalan, qadimgi Misrda barcha yer fir’avn mulki deb hisoblangan bo‘lib, dehqonlar unga ishlov berib, hosilning bir qismini davlatga topshirganlar. Shuningdek, ibodatxonalar va zodagonlar ham katta yer maydonlariga egalik qilgan. Mesopotamiyada esa yerning bir qismi jamoaga tegishli bo‘lsa, boshqa qismi davlat va ibodatxonalar qo‘lida bo‘lgan. Markaziy Osiyoda qadimgi sug‘orma dehqonchilik madaniyati rivojlangan bo‘lib, yer ko‘pincha jamoa yoki hukmdor tasarrufida bo‘lgan, ammo undan foydalanish dehqonlar zimmasiga yuklatilgan.

Yerga egalik shakllarining rivojlanishi bilan jamiyatda tabaqalanish jarayoni kuchaygan. Boy yer egalari va oddiy dehqonlar o‘rtasida farq paydo bo‘lgan, bu esa ijtimoiy tengsizlikni keltirib chiqargan. Ayrim hududlarda yer meros qilib qoldiriladigan mulkka aylangan, bu esa xususiy mulkchilikning dastlabki ko‘rinishlarini yuzaga keltirgan. Shu bilan birga, yer solig‘i va majburiy mehnat tizimi ham shakllanib, davlatning iqtisodiy asosini mustahkamlagan.

Sug‘orish tizimlari qadimgi jamiyatlarning rivojlanishida hal qiluvchi rol o‘ynagan. Ayniqsa, qurg‘oqchil hududlarda yashagan xalqlar uchun suv hayot manbai bo‘lgan. Shu sababli ular daryolardan suv chiqarish, kanallar qazish va suvni taqsimlash bo‘yicha murakkab tizimlarni yaratganlar. Mesopotamiyada Tigr va Yevfrat daryolari bo‘yida keng sug‘orish tarmoqlari barpo etilgan. Bu tizimlar orqali suv dalalarga yetkazilib, dehqonchilik rivojlangan. Qadimgi Misrda esa Nil daryosining toshqinlari asosida sug‘orish tizimi tashkil etilgan bo‘lib, suvning mavsumiy ko‘tarilishi yerlarning unumdorligini oshirgan.

Markaziy Osiyoda ham qadimdan sug‘orish madaniyati rivojlangan. Amudaryo va Sirdaryo havzalarida qadimgi kanallar qazilgan bo‘lib, ular orqali suv keng maydonlarga yetkazilgan. Bu hududlarda “ariq” va “kanal” tizimlari nafaqat dehqonchilikni, balki butun jamiyat hayotini tartibga solgan. Suvdan foydalanish qat’iy qoidalar asosida amalga oshirilgan, suvni taqsimlash esa maxsus mas’ul shaxslar tomonidan nazorat qilingan. Suv resurslaridan oqilona foydalanish jamiyatning barqaror rivojlanishini ta’minlagan.

Sug‘orish tizimlari nafaqat iqtisodiy, balki ijtimoiy ahamiyatga ham ega bo‘lgan. Suvni boshqarish jarayoni ko‘plab odamlarning hamkorligini talab qilgan, bu esa jamoaviy mehnatni rivojlantirgan. Shu bilan birga, suv ustidan nazorat qilish hokimiyatni mustahkamlash vositasiga aylangan. Kim suvni boshqarsa, u iqtisodiy jihatdan ustun bo‘lgan. Shu sababli sug‘orish tizimlari ko‘pincha davlat yoki hukmdor nazoratida bo‘lgan.

O‘rta asrlarda yer-suv munosabatlari yanada murakkablashgan va yangi shakllar kasb etgan. Bu davrda feodal munosabatlar rivojlanib, yer asosiy boylik manbai sifatida yanada muhim ahamiyat kasb etgan. Yer egaligi ko‘pincha hukmdor tomonidan berilgan in’om sifatida shakllangan. Masalan, yerlar harbiy xizmat evaziga yoki sodiqlik uchun mukofot sifatida berilgan. Bunday yer egalari dehqonlardan soliq yig‘ish va ularni ishlatish huquqiga ega bo‘lganlar.

Markaziy Osiyoda o‘rta asrlarda yer egaligining “iqto” va “suyurg‘ol” kabi shakllari keng tarqalgan. Bu tizimlarda yer davlat mulki bo‘lib qolgan, ammo undan foydalanish huquqi ma’lum shaxslarga berilgan. Dehqonlar esa bu yerlarda ishlab, hosilning bir qismini yer egasiga topshirganlar. Shu tariqa yer-suv munosabatlari iqtisodiy va ijtimoiy tizimning asosini tashkil etgan.

Sug‘orish tizimlari o‘rta asrlarda ham rivojlanishda davom etgan. Yangi kanallar qazilgan, eski tizimlar ta’mirlangan va kengaytirilgan. Suvni taqsimlash va undan foydalanish qoidalari yanada takomillashgan. Ko‘plab hududlarda suvni boshqarish uchun maxsus lavozimlar joriy etilgan. Bu esa suv resurslaridan samarali foydalanishni ta’minlagan.

O‘rta asrlarda yer-suv munosabatlari ijtimoiy tuzilishga ham katta ta’sir ko‘rsatgan. Jamiyat feodallar, dehqonlar va boshqa tabaqalarga bo‘lingan bo‘lib, har birining yer va suvga bo‘lgan huquqlari turlicha bo‘lgan. Dehqonlar ko‘pincha yerga bog‘langan bo‘lib, ular o‘z yerlarini tark eta olmaganlar. Bu esa ularning iqtisodiy va ijtimoiy holatini cheklagan.

Shu bilan birga, yer-suv munosabatlari davlat boshqaruvida ham muhim rol o‘ynagan. Hukmdorlar yer va suv ustidan nazoratni saqlash orqali o‘z hokimiyatlarini mustahkamlaganlar. Sug‘orish tizimlarini boshqarish, soliq yig‘ish va yer taqsimoti davlat siyosatining asosiy yo‘nalishlaridan biri bo‘lgan. Natijada

yer va suv jamiyatning eng muhim resurslariga aylangan va ular atrofida murakkab iqtisodiy hamda ijtimoiy munosabatlar shakllangan.

Umuman olganda, qadimgi va o‘rta asrlarda yerga egalik va suvdan foydalanish tizimlari jamiyat taraqqiyotining asosiy omillaridan biri bo‘lib xizmat qilgan. Bu munosabatlar insonlarning turmush tarzini, ishlab chiqarish usullarini va ijtimoiy tuzilishini belgilab bergan. Tarixiy jarayon davomida yer-suv munosabatlari takomillashib, hozirgi zamonaviy tizimlarning shakllanishiga zamin yaratgan.

Chor Rossiyasi hukmronligi davrida Markaziy Osiyoda yer-suv munosabatlari tubdan o‘zgarishga uchradi. XIX asrning ikkinchi yarmida Rossiya imperiyasi tomonidan olib borilgan istilo siyosati natijasida Turkiston hududi bosib olinib, bu yerda yangi boshqaruv tizimi joriy etildi. Avval mavjud bo‘lgan an’anaviy yer egaligi tizimi, ya’ni jamoaviy foydalanish, mahalliy zodagonlar va diniy muassasalarga tegishli yerlar asta-sekin davlat nazoratiga o‘ta boshladi. Chor ma’muriyati uchun yer va suv resurslari, avvalo, iqtisodiy manfaat manbai sifatida qaraldi. Ayniqsa, paxta yetishtirishni kengaytirish asosiy maqsadga aylantirildi, chunki Rossiya sanoati uchun xom ashyo zarur edi.

Shu sababli Chor Rossiyasi davrida yer-suv siyosati paxtachilikka mos ravishda qayta tashkil etildi. Yangi yerlar o‘zlashtirildi, sug‘orish tizimlari kengaytirildi va mavjud resurslar markaz manfaatlariga xizmat qila boshladi. Mahalliy aholi esa ko‘pincha o‘z yerlaridan mahrum bo‘lib, yangi sharoitlarga moslashishga majbur bo‘ldi. Ko‘chmanchi va yarim ko‘chmanchi xalqlar o‘troq hayot tarziga o‘tkazildi, bu esa ularning an’anaviy turmush tarziga jiddiy ta’sir ko‘rsatdi. Yerlarning bir qismi rus ko‘chmanchilariga berildi, bu esa demografik va ijtimoiy muvozanatni o‘zgartirdi.

Chor Rossiyasi ma’muriyati suv resurslarini ham qat’iy nazorat ostiga oldi. Yirik sug‘orish inshootlari qurilishi rag‘batlantirildi, ammo bu jarayon mahalliy ehtiyojlardan ko‘ra imperiya iqtisodiy manfaatlariga xizmat qildi. Suvdan foydalanish tizimi markazlashdi va an’anaviy suv taqsimoti tizimlari zaiflashdi. Natijada suvdan foydalanishda tengsizlik kuchaydi, ayrim hududlar suv bilan yaxshi ta’minlangan bo‘lsa, boshqalari bundan chetda qoldi. Bu esa qishloq xo‘jaligida notekis rivojlanishga olib keldi.

XX asr boshlarida yuz bergan 1917-yilgi Oktyabr inqilobi natijasida Chor Rossiyasi tuzumi ag‘darilib, yangi sovet hokimiyati o‘rnatildi. Bu davrda yer-suv munosabatlari yana keskin o‘zgarishga uchradi. Sovet davlati yerga nisbatan xususiy mulkchilikni bekor qilib, uni umumxalq mulki deb e’lon qildi. Bu esa yer egaligi tizimini butunlay yangilashga olib keldi.

Sovet davrida kollektivlashtirish siyosati amalga oshirildi. Bu jarayon ayniqsa 1920–1930-yillarda jadallashib, dehqon xo‘jaliklari majburiy ravishda jamoa xo‘jaliklariga birlashtirildi. Kollektivlashtirish natijasida kolxoz va sovxozlar tashkil etildi. Dehqonlar o‘z yerlariga egalik qilish huquqidan mahrum bo‘lib, davlat belgilagan reja asosida ishlashga majbur bo‘ldilar. Bu tizim qishloq xo‘jaligini markazlashgan boshqaruv asosida rivojlantirishga qaratilgan edi.

Kollektivlashtirish jarayoni ko‘plab murakkabliklar va qarshiliklar bilan kechdi. Ko‘plab dehqonlar o‘z mulkidan ayrildi, ayrimlari esa majburiy ko‘chirilishga duch keldi. Shu bilan birga, bu siyosat qishloq xo‘jaligida yirik ishlab chiqarish tizimini yaratishga imkon berdi. Yangi texnika joriy etildi, yer maydonlari kengaytirildi va ishlab chiqarish hajmi oshirildi. Ammo bu jarayon inson omilini yetarli darajada hisobga olmagani sababli ko‘plab ijtimoiy muammolarni ham yuzaga keltirdi.

Sovet davrida sug‘orish tizimlariga alohida e’tibor qaratildi. Markaziy Osiyo, xususan, O‘zbekiston hududi paxta yetishtirishning asosiy markaziga aylantirildi. Shu maqsadda yirik kanallar va suv omborlari qurildi. Amudaryo va Sirdaryo suvlari keng miqyosda qishloq xo‘jaligiga yo‘naltirildi. Bu esa sug‘oriladigan yer maydonlarining keskin oshishiga olib keldi.

Sug‘orish tizimlarining kengayishi dastlab ijobiy natijalar berdi. Qishloq xo‘jaligi mahsulotlari, ayniqsa paxta yetishtirish hajmi oshdi. Yangi yerlar o‘zlashtirildi va iqtisodiy o‘sish ta’minlandi. Ammo vaqt o‘tishi bilan bu siyosatning salbiy oqibatlari ham namoyon bo‘la boshladi. Suv resurslaridan haddan tashqari foydalanish ekologik muammolarni keltirib chiqardi.

Eng yirik muammolardan biri Orol dengizi bilan bog‘liq bo‘ldi. Amudaryo va Sirdaryo suvlari sug‘orish uchun keng miqyosda ishlatilgani sababli dengizga quyiladigan suv hajmi keskin kamaydi. Natijada Orol dengizi quriy boshladi va bu global ekologik falokatga aylandi. Atrof-muhitga zarar yetdi, iqlim o‘zgarib, aholi salomatligiga salbiy ta’sir ko‘rsatdi.

Sug‘orish tizimlarining noto‘g‘ri boshqarilishi tuproq sho‘rlanishiga ham olib keldi. Yerlarning unumdorligi pasaydi, bu esa qishloq xo‘jaligi samaradorligiga salbiy ta’sir ko‘rsatdi. Ko‘plab hududlarda yerlar degradatsiyaga uchradi. Bu muammolarni bartaraf etish uchun katta resurslar talab qilindi.

Shu bilan birga, sovet davrida suv resurslarini boshqarish markazlashgan tizim asosida amalga oshirildi. Barcha qarorlar markaz tomonidan qabul qilinib, mahalliy sharoitlar ko‘pincha e’tiborga olinmadi. Bu esa resurslardan samarali foydalanishga to‘sqinlik qildi. Suv taqsimotida adolatsizliklar yuzaga keldi va ayrim hududlar yetarli suv bilan ta’minlanmadi.

Umuman olganda, Chor Rossiyasi va sovet davrida yer-suv siyosati tubdan o‘zgarib, u markazlashgan boshqaruv tizimiga o‘tdi. Bu davrda qishloq xo‘jaligi

rivojlandi, sug‘orish tizimlari kengaydi, ammo bu jarayonlar ko‘plab ijtimoiy va ekologik muammolarni ham keltirib chiqardi. Yer va suv resurslaridan foydalanishda muvozanatning buzilishi uzoq muddatli salbiy oqibatlarga olib keldi. Shu sababli bugungi kunda bu tarixiy tajribalarni chuqur o‘rganish va ulardan to‘g‘ri xulosa chiqarish muhim ahamiyatga ega.

Mustaqillik davrida O‘zbekistonda yer-suv munosabatlari tubdan yangilandi va bu jarayon mamlakatning iqtisodiy hamda ijtimoiy rivojlanishida muhim o‘rin egalladi. 1991-yilda O‘zbekiston mustaqillikka erishgach, avvalgi markazlashgan tizimdan bozor iqtisodiyotiga o‘tish zarurati paydo bo‘ldi. Bu esa, avvalo, yerga egalik va undan foydalanish tizimini qayta ko‘rib chiqishni talab etdi. Sovet davrida yer davlat mulki bo‘lib, dehqonlar uni faqat ishlatish huquqiga ega edi. Mustaqillikdan keyin esa yer islohotlari bosqichma-bosqich amalga oshirilib, yangi mulkchilik shakllari joriy etildi.

Yer islohotlarining asosiy maqsadi qishloq xo‘jaligida samaradorlikni oshirish, dehqonlarning manfaatdorligini kuchaytirish va bozor tamoyillariga mos tizim yaratishdan iborat edi. Shu maqsadda kolxoz va sovxozlar tugatilib, ularning o‘rnida fermer xo‘jaliklari tashkil etildi. Fermerlar yer maydonlarini uzoq muddatli ijaraga olish asosida faoliyat yurita boshladilar. Bu tizim yerga nisbatan mas’uliyatni oshirdi va ishlab chiqarish samaradorligini yaxshilashga xizmat qildi. Shu bilan birga, dehqon xo‘jaliklari ham rivojlanib, aholining o‘z tomorqalarida mustaqil ishlab chiqarish bilan shug‘ullanishiga keng imkoniyat yaratildi.

Yangi mulkchilik shakllari qishloq xo‘jaligida raqobat muhitini shakllantirdi. Fermerlar o‘z faoliyatini mustaqil rejalashtirish, mahsulotni erkin sotish va daromad olish imkoniyatiga ega bo‘ldilar. Bu esa ularning iqtisodiy faolligini oshirdi. Shu bilan birga, yerning davlat mulki sifatida saqlanib qolishi uni strategik resurs sifatida nazorat qilish imkonini berdi. Davlat tomonidan yer ajratish, foydalanish va monitoring qilish tizimi joriy etildi.

Yer islohotlari jarayonida ayrim muammolar ham yuzaga keldi. Fermer xo‘jaliklarini tashkil etishda tajriba yetishmasligi, moliyaviy resurslarning cheklanganligi va infratuzilmaning yetarli darajada rivojlanmaganligi muayyan qiyinchiliklarni keltirib chiqardi. Shunga qaramay, vaqt o‘tishi bilan bu tizim takomillashib bordi va qishloq xo‘jaligida barqaror o‘sish ta’minlandi. Bugungi kunda fermer xo‘jaliklari mamlakat agrar sektorining asosiy bo‘g‘iniga aylangan.

Suv resurslarini boshqarish masalasi mustaqillik davrida yanada dolzarb ahamiyat kasb etdi. Markaziy Osiyo mintaqasi suv resurslariga boy emasligi sababli ularni oqilona boshqarish muhim vazifa hisoblanadi. O‘zbekiston hududidagi asosiy suv manbalari Amudaryo va Sirdaryo hisoblanadi. Bu daryolar mintaqaviy ahamiyatga ega bo‘lib, bir necha davlat hududidan oqib o‘tadi. Shu sababli suvdan foydalanish masalasi xalqaro hamkorlikni ham talab qiladi.

Mustaqillikdan keyin suv resurslarini boshqarishda yangi yondashuvlar joriy etildi. Suvdan foydalanishni tartibga soluvchi qonunchilik bazasi yaratildi, suvni tejash texnologiyalarini joriy etish bo‘yicha dasturlar ishlab chiqildi. Tomchilatib sug‘orish, yomg‘irlatib sug‘orish kabi zamonaviy usullar keng qo‘llanila boshladi. Bu esa suv sarfini kamaytirish va samaradorlikni oshirishga xizmat qildi.

Biroq suv resurslarini boshqarishda qator ekologik muammolar ham mavjud. Eng katta muammolardan biri Orol dengizi fojiasi bilan bog‘liq. Sovet davrida boshlangan noto‘g‘ri sug‘orish siyosati natijasida dengizning qurishi mustaqillik davrida ham o‘z ta’sirini saqlab qoldi. Bu hududda ekologik vaziyat og‘irlashib, aholi salomatligi va iqlimga salbiy ta’sir ko‘rsatdi. Shu sababli O‘zbekiston hukumati va xalqaro tashkilotlar hamkorligida Orolbo‘yi hududini tiklash va ekologik muammolarni kamaytirish bo‘yicha qator chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda.

Suv resurslarining cheklanganligi va ulardan noto‘g‘ri foydalanish tuproq degradatsiyasi, sho‘rlanish va cho‘llanish kabi muammolarni ham keltirib chiqarmoqda. Bu esa qishloq xo‘jaligi unumdorligiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi. Shu bois suvni tejash, uni adolatli taqsimlash va ekologik muvozanatni saqlash masalalari dolzarb bo‘lib qolmoqda.

Zamonaviy yer-suv siyosati barqaror rivojlanish tamoyillariga asoslanadi. Bugungi kunda davlat yer va suv resurslaridan samarali foydalanishni ta’minlash, ekologik muammolarni kamaytirish va kelajak avlodlar uchun resurslarni asrab-avaylashga katta e’tibor qaratmoqda. Yer munosabatlarini yanada takomillashtirish, fermer xo‘jaliklarini qo‘llab-quvvatlash va qishloq xo‘jaligini modernizatsiya qilish ustuvor yo‘nalishlardan biri hisoblanadi.

Shuningdek, raqamli texnologiyalarni joriy etish orqali yer va suv resurslarini boshqarish tizimi takomillashtirilmoqda. Masalan, yer kadastri tizimini raqamlashtirish, suv hisobini yuritish va monitoring qilish tizimlarini modernizatsiya qilish ishlari olib borilmoqda. Bu esa resurslardan foydalanish ustidan nazoratni kuchaytiradi va samaradorlikni oshiradi.

Kelajak istiqbollariga nazar tashlasak, yer-suv siyosatida innovatsion yondashuvlar muhim ahamiyat kasb etadi. Iqlim o‘zgarishi sharoitida suv resurslarining kamayishi ehtimoli mavjud bo‘lib, bu yangi muammolarni keltirib chiqaradi. Shu sababli suvni tejash texnologiyalarini keng joriy etish, qayta ishlash tizimlarini rivojlantirish va ekologik muvozanatni saqlash ustuvor vazifa bo‘lib qoladi.

Xalqaro hamkorlik ham muhim rol o‘ynaydi. Markaziy Osiyo davlatlari o‘rtasida suv resurslarini adolatli taqsimlash va birgalikda boshqarish masalalari muhim ahamiyatga ega. Bu borada mintaqaviy kelishuvlar va qo‘shma loyihalar

amalga oshirilmoqda. Shu orqali suv resurslaridan barqaror foydalanish va ekologik muammolarni hal etish imkoniyati yaratiladi.

Umuman olganda, mustaqillik davrida O‘zbekistonda yer-suv munosabatlari yangi bosqichga ko‘tarildi. Yer islohotlari, suv resurslarini boshqarish tizimining takomillashuvi va zamonaviy siyosatning joriy etilishi mamlakatning agrar sohasini rivojlantirishga xizmat qilmoqda. Shu bilan birga, mavjud muammolarni hal etish va kelajakda barqaror rivojlanishni ta’minlash uchun doimiy izlanish va islohotlar zarur bo‘lib qolmoqda.

Manbalar va adabiyotlar ro‘yxati

1. Turkiston o‘lkasini boshqarish to‘g‘risidagi Nizom: 1886 yil 12 iyunda tasdiqlangan. — SPb., 1886. — 649–703-betlar. — Elektron nusxa: B. N. Yelsin nomidagi Prezident kutubxonasi.

2. Turkiston o‘lkasini boshqarish to‘g‘risidagi Nizom: 1886 yil 12 iyunda tasdiqlangan. — SPb., 1886. — Elektron versiya (matn/tuzilma). — Murojaat sanasi: 02.02.2026.

3. Turkiston o‘lkasini boshqarish to‘g‘risidagi Nizom: [1886 yil 12 iyunda tasdiqlangan]. — SPb., 1886. — Milliy elektron kutubxona (bibliografik tavsif). — Murojaat sanasi: 02.02.2026.

4. Pierce R. A. Russian Central Asia, 1867–1917: A Study in Colonial Rule. Berkeley; Los Angeles: University of California Press, 1960. (E-book/PDF).

5. Shushkova M. E. XX asr boshida Turkiston o‘lkasini boshqarish islohoti: Sankt-Peterburg va Toshkent o‘rtasidagi kelishmovchiliklar // CyberLeninka. 2012. — Murojaat sanasi: 05.02.2026.

6. Mamaev A. V. XX asr boshida Turkiston o‘lkasini boshqarish islohotini tayyorlash: iqtisodiy jihatlar // CyberLeninka. 2019. — Murojaat sanasi: 08.02.2026.

7. Zaripov O. O. Rossiya tomonidan zabt etish paytiga kelib Toshkentda shakllangan suv huquqi va suvdan foydalanish tizimi // CyberLeninka. 2020. — Murojaat sanasi: 07.02.2026.

8. Vasilev D. V. 1913 yilgi Turkiston o‘lkasini boshqarishni qayta tashkil etish loyihasi // CyberLeninka. 2021. — Murojaat sanasi: 03.02.2026.